

اسلام و اشتغال زنان

حجت‌الاسلام و المسلمین دکتر مسعود آذربایجانی*

چکیده

در این جستار، اشتغال زنان از دیدگاه اسلام بررسی شده است. مراد از اشتغال، کار تمام وقت دارای مزد و خارج از خانه است و مراد از زنان سه گروه زنان متأهل، سرپرست خانواده و مجرد می‌باشند.

براساس آیات و روایات و سیره معصومان، حق اشتغال زنان در پیشه‌های مشروع، ثابت شده و معیارهای اشتغال عبارتند از: تناسب شغل با ویژگی‌های زنانه، حجاب و عفاف و عدم اختلاط، تعارض نداشتن شغل با حقوق شوهر و وظیفه مادری.

الگوی درست اشتغال از دیدگاه اسلام الگویی است که با در نظر داشتن فرصت‌های شغلی و جنسیت، اهمیت خانه‌داری در اقتصاد، برتر دانستن اشتغال نیمه‌وقت یا پاره‌وقت، حفظ حریم زنان شاغل در محیط کار و تسهیلات لازم برای آنان، حمایت از مشاغل روستایی و توجه همه‌جانبه به ارزش‌های اسلامی تنظیم شده باشد.

کلید واژگان: اشتغال، زنان، اسلام. *پژوهش‌های انسانی و مطالعات فرهنگی*
پرتال جامع علوم انسانی

مقدمه

واژه اشتغال در زبان فارسی به معنای «به کاری پرداختن، مشغول شدن، به کاری در شدن، به کاری سرگرم شدن»،^۱ «پرداختن به، به کاری سرگرم شدن، سرگرمی و گرفتاری»^۲ است و در اصطلاح^۳ عبارت است از:

کار می‌تواند به عنوان انجام وظایفی تعریف شود که متضمن صرف کوشش‌های فکری و جسمی بوده و هدفشان تولید کالاها و خدماتی است که نیازهای انسانی را برآورده می‌سازد. شغل یا پیشه، کاری است که در مقابل مزد یا حقوق منظمی انجام می‌شود. کار در همه فرهنگ‌ها اساس نظام اقتصادی یا اقتصاد است که شامل نهادهایی است که با تولید و توزیع کالاها و خدمات سر و کار دارند.^۴

اشتغال به کار به طور معمول وضعیتی است که مراجع و مراکز آماری و اقتصادی هر کشور با برشمردن ویژگی‌های معین تعریف می‌کنند. برای نمونه مرکز آمار ایران، شاغل را چنین تعریف کرده است: «کلیه جمعیت ده ساله و بیشتر که در هفت روز پیش از مراجعه مأمور سرشماری به کاری اشتغال داشته‌اند... و در این مدت [به طور متوسط] روزی هشت ساعت یا بیشتر کار کرده‌اند، شاغل محسوب شده‌اند».^۵ بنابراین در اصطلاح متعارف اشتغال، به کارهای تمام وقت، دارای مزد و بیرون از خانه گفته می‌شود.

مقصود از «زنان»^۶ به طور مشخص، جنس مؤنث در مقابل جنس مذکر است که شامل سه گروه خاص می‌شود: زنان متأهل (دارای خانواده به معنای همسر و یا همسر و فرزندان)، زنان سرپرست خانواده (زنان بیوه، مطلقه یا دارای همسر متوفی یا زنان بدسرپرست که همسر به دلیل ناتوانی جسمی یا روانی، کار نمی‌کند) و زنان مجرد (دخترانی که هنوز ازدواج نکرده‌اند یا پس از ازدواج بدون فرزند متارکه کرده‌اند). بنابراین اشتغال زنان در این مقاله شامل هر سه گروه می‌شود.

۱. حق اشتغال زنان

با نگاهی به آیات و روایات و سیره مسلمانان صدر اسلام در می‌یابیم که حق اشتغال زنان به رسمیت شناخته شده و از آن جلوگیری نشده است. تأیید حق مالکیت زنان بر اموالشان (برای مردان و زنان از آنچه کسب کرده‌اند، بهره‌ای است)^۷ مستلزم جواز اشتغال زنان و حلال بودن درآمد آن است.^۸ آیاتی چون «وَابْتَغُوا مِنْ فَضْلِ اللَّهِ؛^۹ از فضل خدا جویا شوید» و «هُوَ أَنْشَأَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ وَاسْتَعْمَرَكُمْ فِيهَا؛^{۱۰} او شما را از زمین پدید آورد و برای آباد کردن آن برگماشت»، همه مردان و زنان را

به کار و آبادانی زمین تشویق می‌کند. افزون بر این، در قرآن کریم از دختران حضرت شعیب (ع)، یاد شده که به چوپانی اشتغال داشته‌اند.^{۱۱} بر حسب روایات نیز زنان مسلمان در زمان پیامبر اکرم (ص) و امامان (ع) برای داشتن درآمد در مشاغل گوناگون همچون تجارت، صنایع دستی، ریسندگی و بافندگی، آرایشگری، خدمات خانگی، اجاره املاک، تولید مواد خوشبوکننده، چوپانی، خیاطی و مانند آنها مشغول بوده‌اند و نهی نشده‌اند،^{۱۲} به جز پیشه‌های فسادانگیزی مانند روسپی‌گری و آوازخوانی در مجالس گناه.^{۱۳}

افزون بر این، کار از دیدگاه اسلام شامل همه فعالیت‌های مفیدی است که موجب ارتقای روحی، معنوی، اخلاقی و اقتصادی فرد و جامعه می‌شود. اسلام، ارزش مادی کار را تا آنجا بالا برده که فقط کار مجاز را وسیله مالکیت مشروع دانسته «و أن لیس للانسان الا ما سعی»^{۱۴} برای آدمی جز آنچه انجام داده، نخواهد بود» و همه قراردادهای مالی و سودهای به دست آمده بر اصل کار پایه‌گذاری شده و هر کس دسترنج خود را می‌برد،^{۱۵} بلکه ارزش معنوی کار تا «جهاد فی سبیل الله» ارزشمند است.^{۱۶} بنابراین، بر حسب قواعد اولیه نیز از دیدگاه اسلام کارهای مجاز نه فقط برای زن و مرد جایز است، بلکه به آن سفارش و تأکید شده است. توصیه‌های سفارش به فضیلت طلب حلال،^{۱۷} کسب و کار به دست خود،^{۱۸} اهمیت تجارت^{۱۹} و نیز مباحث رزق حلال، صناعت، مشاغل حلال و ... همگی به طور عام شامل زنان و مردان می‌شود.^{۲۰}

این جواز کلی با توجه به عناوین دیگر (مانند اختلاط نامحرم، تبرّج، کوتاهی از وظایف خانوادگی و...) ممکن است حرمت یا کراهت داشته باشد، همان گونه که اگر مصداق یاری رساندن زن به شوهر باشد^{۲۱} (بدون اختلال در وظایف خود) دارای رحجان شرعی یا وجوب است، به ویژه در مواردی که برای تأمین معاش خود و فرزندان راهی جز اشتغال نباشد.

۲. معیارها و ضوابط اشتغال زنان

از آنجا که از دیدگاه اسلام، اشتغال فقط هدفی اقتصادی نیست، بلکه جزیی از نظام کلی اجتماعی است که در آن باید اهداف معنوی، اخلاقی و دینی فرد و جامعه در جهت تعالی و کمال تأمین گردد، ضوابط و معیارهای کلی اشتغال را بیان کرده، ضوابط ویژه‌ای هم برای اشتغال زنان وضع نموده است که علاوه بر آن اهداف تحکیم خانواده نیز در نظر بوده است. در مقاله نخست به ضوابط کلی اشاره‌ای می‌کنیم، سپس ضوابط ویژه اشتغال زنان را بررسی خواهیم کرد.

اگر شغل ویژگی‌هایی مانند حلال بودن درآمد حاصل از شغل یا غیرشغل^{۲۲} (رباخواری)^{۲۳}، قمار^{۲۴}، استفاده از اموال دیگران بدون اجازه و رضایت^{۲۵} یا بدون معامله صحیح و مانند آنها به همین دلیل حرام است)، جایز و حلال بودن خود شغل^{۲۶} (مشاغلی مانند خرید و فروش مردگان، گوشت خوک، شراب فروشی و... حرام است) و شاخص‌هایی دیگر مانند آنکه شغل موجب ستم، فساد و ترویج باطل نشود، یا در آن شغل اموری نباشد که در شریعت اسلام خوردن، آشامیدن، به دست آوردن، ازدواج و مالکیت آن حرام است، را داشته باشد، از نظر اسلام قابل قبول است.^{۲۷} برخی موارد مانند کمک گرفتن از دنیا برای اطاعت و عبادت، رسیدگی به امور آخرت، میانه‌روی در دنیاخواهی و برنامه‌ریزی برای زندگی، قناعت و... را نیز از ضوابط و معیارهای استحبابی و ترجیحی دانسته‌اند.^{۲۸} آموزه‌های اسلامی درباره اشتغال زنان نیز محورها و معیارهای ذیل را بیان کرده است.

الف) تناسب شغل با ویژگی‌های زنانه: با توجه به تفاوت‌های زیستی و روانی زن و مرد^{۲۹} و لطافت و ظرافت‌های زنانه، اشتغال زنان باید در نوع، مقدار و چگونگی به گونه‌ای باشد که طبیعت زنانه را دستخوش تغییر و تخریب نکند. امام علی(ع) می‌فرماید:

لا تملك المرأة مت أمرها ما جاوز نفسها فإن المرأة ريحانة وليست بقهر مائة.

زن را در کاری که با وی سازگاری نیست (بیش از حد و طاقت آن) بر او تحمیل مکن؛ زیرا زن همچون گل بهاری است نه پهلوان یا فرمانروایی خشن. (در ترجمه مرحوم دشتی چنین آمده است: کاری که برتر از توانایی زن است، به او وامگذار که زن، گل بهاری است نه پهلوانی سخت‌کوش).^{۳۰}

شاید تعبیر قرآنی «معاشرت به معروف» در آیه شریفه «و عاشروهن بالمعروف فإن کرهتموهن فعیس أن تکوهن شیئا و یجعل الله فیه خیرا کثیرا»^{۳۱} بنا بر اینکه به مسایل خانوادگی اختصاص نداشته باشد^{۳۲} نیز رعایت این تناسب و سازگاری را بیان می‌کند. **علامه طباطبایی** در تفسیر آیه می‌گوید:

خدای متعال در کتابش بیان کرده که همه مردم از زن و مرد، فروع اصل انسانی واحدی و اجزای طبیعت یگانه بشری‌اند که برای تحقق جامعه به همه آنان نیاز است و این امر مخالفی ندارد با اینکه هر یک از این دو گروه را با ویژگی‌هایی اختصاص داده است، مانند اختصاص نوع مردان به شدت و قوت و اختصاص طبیعت زنان به نرمی و عواطف؛ زیرا طبیعت انسان در حیات تکوینی و اجتماعی‌اش همان‌گونه که نیازمند بروز شدت و قوت است، به جریان

مهرورزی و رحمت نیز محتاج است...^{۳۳}.

ب) **حجاب و عفاف و عدم اختلاط:** رعایت حجاب و پوشش مخصوص برای زنان از ضروریات اسلام است.^{۳۴} افزون بر مراعات حجاب، هنگام حضور در اجتماع لازم است مراتب عفاف در نگاه، گفتار و رفتار نیز رعایت شود.^{۳۵} و زنان از اختلاط و برخورد با مردان نامحرم بپرهیزند: «أما تستحيون و لا تغارون نساءكم یخرجن الی الأسواق و یزاحمن العلوچ»،^{۳۶} به ویژه از مکان‌های خلوت با حضور مرد بیگانه بپرهیزند.^{۳۷} بنابراین، مشاغلی که سبب از بین رفتن حجاب یا عفاف باشد و یا موجب اختلاط با مردان یا خلوت با نامحرمان شود، از دیدگاه اسلام پذیرفتنی نیست.

تعبیر «قالتا لا نسقی حتی یصدر الرعاء»^{۳۸} و «فجاءته إحداهما تمشی علی استحياء»^{۳۹} در داستان دختران شعیب(ع) و ملاقات آنان با حضرت موسی(ع) نیز با ظرافت، بر پرهیز از اختلاط با مردان و رعایت عفاف در رفتار تأکید می‌کند.

ج) **تعارض نداشتن شغل زن با حقوق شوهر:** بدیهی است این معیار ویژه زنان متأهل است و در مورد دختران مجرد یا زنان بیوه مطرح نمی‌شود. ریاست شوهر بر خانواده، لزوم تمکین جنسی زن در مقابل مرد، اطاعت از شوهر و عدم خروج از منزل بدن اجازه همسر، از حقوق شوهر است. به همین دلیل همسررداری نیکو، جهاد زنان است.^{۴۰} از این رو، اشتغال زن در خارج از خانه و حتی در داخل خانه نباید منافاتی با این حقوق داشته باشد.

الرجال قوامون علی النساء... فالصالحات قانتات حافظات للغیب بما حفظ الله...

مردان سرپرست زنان‌اند؛ به دلیل آنکه خدا برخی از ایشان را بر برخی برتری داده و نیز به دلیل آنکه از اموالشان خرج می‌کنند. پس زنان درستکار فرمانبر دارند و به پاس آنچه خدا برای آنان حفظ کرده، اسرار شوهران خود را حفظ می‌کنند.^{۴۱}

در حدیثی صحیح، امام باقر(ع) درباره حقوق شوهر بر زن می‌فرماید:

زنی نزد رسول اکرم(ص) آمد و پرسید: ای رسول خدا حق مرد بر همسرش چیست؟ حضرت فرمود: اینکه زن از او اطاعت کند و نافرمانی او نکند و از خانه او بدون اجازه‌اش صدقه ندهد و بدون اذن او روزه مستحبی نگیرد و او را از خود منع نکند، اگر چه بر پشت شتری سوار باشد و از خانه‌اش بدون اجازه او خارج نشود و اگر بدون اذن خارج شود،

فرشتگان آسمان و زمین و فرشتگان غضب و رحمت او را لعنت می‌کنند تا به خانه‌اش

بازگردد.^{۴۲}

روایات بسیاری با این مضمون داریم.^{۴۳} افزون بر این، طبق ماده ۱۱۰۵ قانون مدنی، ریاست خانواده به مرد داده شده که یکی از نتایج آن فرمانبری زن از مرد در مورد اقامتگاه شوهر است (مگر آنکه پیشتر با ضمن عقد، یکی استثناء شده باشد) و نیز طبق ماده ۱۱۱۷ قانون مدنی، «شوهر می‌تواند زن خود را از حرفه یا صنعتی که منافی مصالح خانوادگی یا حیثیات خود یا زن باشد، منع کند». تشخیص مصالح خانوادگی با عرف است و در موارد اختلاف باید با تأیید دادگاه باشد. با توجه به آنکه آرامش، بخشی از اهداف مهم ازدواج در دیدگاه اسلام است: «و من آیاته أن خلق لکم من انفسکم أزواجاً لتسکنوا إليها و جعلینکم مودة و رحمة»،^{۴۴} می‌توان یکی از حقوق شوهر یا خانواده را مغایرت نداشتن شغل زن با آرامش خانواده دانست (هر چند آرامش بخشی، حق یا تکلیف فقهی نیست، ولی براساس فلسفه ازدواج در اسلام، باید در الگوی مطلوب خانواده با نگاه اجتماعی، این تکلیف بر زن یا مرد باشد).

د) تعارض نداشتن شغل زن با وظیفه مادری: این ملاک برای دختران مجرد قابل بررسی

نیست، ولی در سایر موارد قابل بحث است. از آنجا که یکی از اهداف مهم ازدواج و تشکیل خانواده، بقای نسل و تولید مثل است^{۴۵} و یکی از رموز خوشبختی انسان داشتن فرزند است^{۴۶} و اصلی‌ترین بخش این مسئولیت در دوران بارداری، شیرخوارگی و سال‌های نخستین مراقبت و تربیت، بر عهده زن می‌باشد؛ اشتغال زن نباید با وظیفه مادری منافاتی داشته باشد. امروزه هم در قوانین داخلی و هم در کنوانسیون‌های بین‌المللی، قوانینی چون مرخصی زایمان، نگهداری اطفال و ممنوع بودن اخراج از کار به دلیل بارداری، وضع شده است. بنابراین، نمی‌توان به وظیفه مادری بی‌توجه بود، بنابراین باید شرایط شغلی زنان و مادران تعدیل گردد و با وظایف مادری هماهنگ شود.

ار دیدگاه اسلام، مادر جایگاه الایی دارد، از این رو «دل مادر موسی از هر چیز جز فکر فرزند تهی گشته بود»^{۴۷} و دوری او را تحمل نمی‌کرد تا خداوند او را به مادرش بازگرداند تا چشمش به او روشن شود.^{۴۸} مادر حضرت مریم، دخترش را چنان شایسته تربیت می‌کند^{۴۹} که به نیکویی مورد پذیرش الهی قرار می‌گیرد و شایسته مادری حضرت مسیح(ع) می‌شود.^{۵۰} تعبیر نیکوی نبوی: «الجنة تحت اقدام الامهات»^{۵۱} که در بسیاری از روایات آمده، افزون بر ترغیب به حق‌شناسی و قدردانی فرزندان نسبت به مادران، جایگاه بلند مادری را توصیف می‌کند که بهشت از زیر پای مادران

می‌روید و می‌بالد. همچنین در آموزه‌های اسلام ارزش نقش و کارکردهای مادری چنان والا است که برخلاف رویکرد فمینیست‌ها، قابل جایگزینی نیست. امام صادق (ع) می‌فرماید:

ام سلمه [همسر پیامبر(ص)] به حضرت عرضه داشت: ای رسول خدا مردان همه نیکی‌ها را به چنگ آوردند. پس برای زنان بیچاره چه سهمی است؟ حضرت فرمود: چنین نیست! زن در هنگام بارداری به منزله کسی است که روزها روزه‌دار و شب‌ها در حال عبادت است و با مال و جان خود در راه خدا جهاد می‌کند. پس زمانی که وضع حمل می‌کند مستحق پاداشی می‌گردد که به سبب بزرگی آن هیچ‌کس توان درکش را ندارد و آنگاه که فرزندش را شیر می‌دهد در ازای هر مکیدنی، پاداشی معادل آزاد کردن یکی از نوادگان حضرت اسماعیل (ع) به وی تعلق می‌گیرد. پس هنگامی که از شیردادن فارغ گشت، فرشته بزرگواری بر پهلوی او زده می‌گوید: اعمال خود را از سر بگیرد که تمامی گناهانت آمرزیده شدند.^{۵۲}

با توجه به اولویت حضانت فرزندان برای مادر تا هفت سال^{۵۳} این مطلب روشن می‌گردد که مادر باید فرصت و آسایش لازم برای مراقبت و تربیت کودک را داشته باشد و اشتغال مادر نباید به این وظیفه مهم آسیب برساند. طبق ماده ۱۱۱۷ قانون مدنی که شوهر می‌تواند زن را از شغلی که منافی مصالح خانوادگی است منع کند، مصالح خانوادگی شامل مراقبت و تربیت فرزندان نیز می‌شود. با این حال، هر چند که اسلام، برتری تغذیه کودک با شیر مادر^{۵۴} و برتری عاطفه مادر^{۵۵} بر سایر موارد را پذیرفته، در مواردی که مصالح فرزند ایجاب می‌کند، پس از رضایت و مشورت والدین، آنان می‌توانند او را زودتر از شیر خوردن باز دارند، یا برای او دایه بگیرند.^{۵۶}

۳. الگوی مطلوب اشتغال زنان از منظر اسلام

برای ترسیم صحیح اشتغال زنان از دیدگاه اسلام، لازم است نخست نگاه جامعی به آموزه‌های دینی داشته باشیم؛ به گونه‌ای که الگوی اشتغال زنان که پاره‌ای از نظام اجتماعی اسلام‌اند، با سایر بخش‌ها و ابعاد آن هماهنگی کامل داشته باشد.^{۵۷} دوم، به گزاره‌های الزامی که بار فقهی یا حقوقی دارد، بسنده نشود و به مطالب اخلاقی، تربیتی و روان‌شناختی در آموزه‌ها نیز توجه شود. همچنین در استفاده از منابع، سیره و روش زندگی بزرگان دین که اسوه‌های اسلام در تحقق عینی الگوی مطلوب‌اند را در نظر گرفته شود و رویکرد اجتماعی و تمدن‌ساز با ملاحظه مصالح خانواده و جامعه مطلوب بر نگاه فردگرایانه منافع افراد جامعه، اولویت داده شود و سیاست‌گذاری گردد. با این مقدمه، نکاتی را برای نشان دادن اضلاع الگوی مطلوب اشتغال زنان از دیدگاه اسلام بیان می‌کنیم:

الف) با توجه به ضرورت آموزش علوم (عمومی و تخصصی)، مهارت‌ها و توانمندی‌های لازم برای اشتغال، باید زمینه‌های مساعد برای تعلیم و تربیت زنان متناسب با نیازهای جامعه و هماهنگ با ویژگی‌های آنان برنامه‌ریزی و فراهم گردد. بنابراین، در الگوی مطلوب اشتغال زنان، نگاه جنسیتی لازم است؛ البته در گستره‌ای وسیع که استعدادها و خواسته‌های گوناگون را پوشش دهد و آموزش‌های لازم نیز آنها را متناسب با همین رشته‌ها و مشاغل، هدایت و همگون گرداند. درباره گونه‌های این مشاغل و زمان آموزش‌ها لازم است کارهای کارشناسی دقیق صورت گیرد و از طریق کارهای فرهنگی و رسانه‌ای به تدریج زمینه‌های این رویکرد برای انتخاب آگاهانه و آزادانه زنان فراهم شود.

از آموزش‌های لازم برای دختران که همسران و مادران آینده هستند، آموزش مهارت‌های زندگی و خانه‌داری است. برای همسردرای، مادری و اداره نیکوی خانه و خانواده، مهارت و توانمندی‌هایی لازم است که باید در آموزش‌های عمومی دختران پیش‌بینی شود. مشاغلی که یا به دلیل منع شرعی یا شرایط خشن کار و نامتناسب بودن با ویژگی‌های روحی و جسمی و یا به دلیل ارزش‌های فرهنگی و اجتماعی برای بانوان نامناسب است، مانند قضاوت، کار در معدن و... لازم است زمینه‌های تحصیل و آموزش آنها ویژه مردان باشد.

ب) با توجه به آنکه از دیدگاه اسلام و قوانین مدنی کشور، نفقه و اداره مالی خانواده به عهده مرد است و زن هیچ مسئولیتی در مورد ندارد (با وجود مرد و توانایی او) می‌توان از رویکرد جنسیتی در فرصت‌های شغلی و سیاست‌گذاری‌های حاکم در این زمینه (برخلاف برخی از کنوانسیون‌های بین‌المللی)^{۵۸} دفاع کرد. در واقع لازم است اولویت اختصاص فرصت‌های شغلی به مردان به گونه‌ای قانونی و منطقی مورد توجه قرار گیرد تا زمینه‌های اشتغال مردان بهتر شود و یکی از موانع مهم ازدواج، برطرف گردد.

با گسترش ازدواج و تشکیل خانواده در جوانان، با سیری طبیعی بخش قابل توجهی از درخواست بانوان برای اشتغال نیز کاهش می‌یابد.^{۵۹} البته در اینجا نیز کار فرهنگی و رسانه‌ای لازم است تا این قانون اسلامی و مدنی (عدم مسئولیت زنان در قبال نفقه خانواده و اختصاص آن به مردان) هنجاری عمومی شود و از پشتوانه ارزشی داشته باشد و انتظار مردان در این زمینه و خواسته‌های همسران آنان متناسب گردد.

ج) باید برای خانه‌داری با توجه به آثار قابل توجه آشکار و پنهان آن در اقتصاد خانواده و جامعه

و نیز نقش و جایگاه تربیتی و روان‌شناختی آن در رشد و بالندگی و استحکام خانواده و میزان بالای میانگین زمان مصروف شده در آن،^{۶۰} ارزش‌گذاری ویژه‌ای شود و برخلاف نظام‌های سرمایه‌داری، در جامعه «شغل» پذیرفته شود.^{۶۱} حتی برای زنان خانه‌دار که هیچ‌گونه شغلی ندارند مستمری دولتی در نظر گرفته شود.^{۶۲} این برنامه افزون بر آنکه تقاضای بسیاری از بانوان را به مشاغل کاذب و کم درآمد کم می‌کند، موجب استحکام بیشتر خانواده می‌شود و با آموزه‌های دینی در مورد اختلاط نداشتن مردان و زنان، حفظ حقوق شوهر و وظایف مادری نیز سازگارتر است.

افزون بر این، آموزه‌های اسلامی به تقسیم کار بین زن و مرد سفارش کرده است. هنگامی که حضرت فاطمه (س) و امیرمؤمنان (ع) خدمت رسول اکرم (ص) رسیدند و از ایشان خواهش کردند که کارهای خانه را میانشان تقسیم کند، رسول خدا فرمود:

کارهای داخل خانه را فاطمه (س) انجام دهد و کارهای خارج خانه بر عهده علی (ع) باشد. فاطمه می‌گوید: خدا می‌داند که من چقدر از این مطلب خوشحال شدم که کارهای خارج خانه به عهده من نیفتاد.^{۶۳}

هر چند این نکته الزامی نیست، ولی با توجه به اسوه بودن اولیای دین، نکته مهمی در الگوی اشتغال مطلوب زنان خواهد بود.^{۶۴} این تقسیم کار از مضامین عام بسیاری از روایات قابل استفاده است.^{۶۵} از روایاتی که بیان می‌کند زن می‌تواند برای شیر دادن فرزند، اجر و مزد طلب کند،^{۶۶} نیز می‌توان این نکته را فهمید که زنان به جز وظیفه واجب آنها (تمکین نسبت به شوهر) در سایر موارد کارهای خانه‌داری، مستحق اجر و پاداش می‌شوند. البته اگر به صورت قاعده‌ای کلی این پاداش از طرف شوهر باشد، جایگاه معنوی آن آسیب می‌بیند. از این رو، بهتر است از طرف دولت مقرر گردد. نهادینه کردن این الگو نیازمند کارهای تربیتی و فرهنگی قابل توجهی است.

د) برای مشاغل زنانه یا مواردی که حضور بانوان در آنها الزامی است، لازم است از الگوی اشتغال نیمه‌وقت (یا پاره وقت) استفاده کنیم. با توجه به پیامدهای اشتغال تمام وقت برای زنان متأهل مانند تعارض نقش‌ها، احساس استرس و فشار روانی مضاعف، کاهش و سست شدن روابط عاطفی در خانواده و...، اشتغال نیمه‌وقت می‌تواند بخشی از این عوارض و پیامدهای ناخواسته را بکاهد.

در مورد دختران مجرد شاغل هر چند بخشی از این پیامدها از بین می‌رود، ولی تأخیر در ازدواج و احساس استقلال کاذب، باز هم لزوم الگوی اشتغال نیمه‌وقت روشن می‌کند؛ به ویژه آنکه بر

حسب بررسی‌های انجام شده، اشتغال تمام وقت در خارج از خانه با ویژگی‌های زنانه نیز سازگاری ندارد و در درازمدت آسیب‌های زیادی دارد.

در مورد زنان سرپرست خانواده نیز با توجه به لزوم ایفای همزمان نقش در خانه و محل کار همین الگو پیشنهاد می‌شود. با این وجود لازم است دولت براساس مفاد بند ۳ و کمک به این خانواده‌ها، درآمد زنان سرپرست خانواده در شغل نیمه وقت، معادل تمام وقت به حساب آید.

ه) با توجه به اهمیت حفظ و رشد معنوی شخصیت در اسلام، در مشاغل زنانه و اشتغال زنان در مواردی که با توجه به نیازهای جامعه الزامی است، باید زمینه‌های حفظ و رشد این جایگاه فراهم شود. از جمله آنها جداسازی فیزیکی در مشاغلی است که می‌شود تا اختلاط مردان و زنان به کمترین مقدار برسد.

و) با توجه به لزوم استحکام بخشیدن به بنیان خانواده و نقش سازنده زنان، تسهیلات لازم برای همسران و مادران شاغل (در مشاغل الزامی) در نظر گرفته شود؛ تسهیلاتی چون تقلیل ساعات کار، مرخصی با حقوق (زایمان)، مزایای بازنشستگی با سنوات کمتر خدمت، امنیت شغلی، برخورداری از تأمین اجتماعی در مواقع بیکاری، بیماری، پیری یا ناتوانی از کار.

ز) مشاغل روستایی مانند کشاورزی، دامداری، صنایع دستی و مانند آنها نقش مهمی در اقتصاد بومی کشور و استقلال اقتصادی ما دارند و بدیهی است که بخش گسترده‌ای از آن با مشارکت زنان روستایی است. بنابراین، لازم است با حمایت‌های لازم از این مشاغل، زنان شاغل در این بخش نیز مورد حمایت ویژه قرار گیرند. از آنجا که این گونه مشاغل از موارد اجتناب‌ناپذیر و الزامی است، در الگوی مطلوب باید برای بهینه‌سازی شرایط محیطی، بهداشتی، تأمین اجتماعی و موقعیت شغلی آنان برنامه‌ریزی بهتری صورت گیرد و برای تعدیل و تقلیل ساعات کار زنان روستایی با توجه به بار مضاعف خانه‌داری و مشاغل آنان، آموزش‌ها و اقدامات بیشتری انجام گیرد.

ح) همه معیارها و ارزش‌های اسلامی را باید در الگو و شاخص‌های توسعه در نظر گرفت. امروزه شاخص‌های توسعه غرب که سایه سنگین خود را بر جامعه اسلامی ما نیز تحمیل کرده، بیشتر اقتصاد محور است و آنان برابری مناصب اجتماعی و اقتصادی و شغلی را یکی از معیارهای مطلق توسعه می‌دانند، در حالی که توسعه همه جانبه با محوریت ارزش‌های اسلامی و توجه به فرهنگ و خانواده باید به گونه‌ای برنامه‌ریزی شود که استحکام، همبستگی و رشد اخلاقی و معنوی خانواده مقدور گردد. این رویکرد، اصلاح نگرش به جایگاه خانواده و الگوی سبک زندگی و تغییر

ارزش اشتغال زنان را که بخشی از هویت آنان است، می‌طلبد. در پایان با تأکید بر مطالب پیشین، یادآور می‌شویم که الگوی مطلوب اشتغال زنان از دیدگاه اسلام باید بر اساس الهام و اقتدا به سیره و روش زندگی بزرگان دین اسلام به ویژه خانه مبارک مولا امیر مؤمنان (ع) و فاطمه زهرا (س) و با رویکردی اجتهادی به نیازهای زمان ما باشد و این الگو با تبلیغات فرهنگی مناسب به تدریج در جامعه اسلامی استقرار می‌یابد.

پی‌نوشت‌ها

۱. علی اکبر دهخدا، لغت‌نامه، ج ۲، ص ۲۲۲۶.
۲. محمد معین، فرهنگ فارسی، تهران، امیر کبیر، ۱۳۷۱، ج ۱، ص ۲۸۰.
3. occupation
۴. آنتونی گیدنز، جامعه‌شناسی، ترجمه منوچهر فرهنگ، تهران، نشر نی، ۱۳۷۸، ص ۵۱۷.
۵. سیاوش مریدی و علیرضا نوروزی، فرهنگ اقتصادی، تهران، نگاه، ۱۳۷۳، ص ۵۲.
6. woman یا female
۷. «للرجال نصيب مما اكتسبوا وللنساء نصيب مما اكتسبن»، نساء: ۳۲.
۸. محمد حسین طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، قم، جامعه مدرسین، ج ۴، ص ۳۳۷؛ فضل بن حسن طبرسی، مجمع البیان، ج ۳، ص ۶۴.
۹. جمعه: ۱۰؛ اسراء: ۶۶؛ فاطر: ۱۲.
۱۰. هود: ۶۱.
۱۱. قصص: ۲۳.
۱۲. محمد تقی مجلسی، بحار الانوار، بیروت، مؤسسه الوفاء، ۱۴۰۴ق، ج ۱۶، ص ۹ و ج ۲۴، ص ۲۶۴؛ حرّ عاملی، وسائل الشیعه، بیروت، احیاء التراث العربی، ج ۱۲، ص ۱۷۴ و صص ۹۵-۹۳؛ محسن سعیدزاده، «مشاغل زنان در عصر رسالت»، پیام زن، ش ۳۸-۴۰.
۱۳. وسائل الشیعه، ج ۱۲، صص ۶۵-۶۲ و ۸۵-۸۴.
۱۴. نجم: ۳۹.
۱۵. جعفر نیکی، حقوق کار ایران، تهران، فرحی، ۱۳۶۱، ج ۱، ص ۷۰۱.

۱۶. محمد بن یعقوب، الکافی، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۶۵، ج ۵، ص ۸۸.
۱۷. بحار الانوار، ج ۱۰۳، ص ۱۸.
۱۸. محمد محمدی ری شهری، میزان الحکمه، قم، مکتبه الاعلام الاسلامی، ۱۳۶۳، ج ۸، صص ۳۸۸-۳۸۵.
۱۹. همان، ج ۱، ص ۵۱۸.
۲۰. «طلب الحلال فريضة على كل مسلم و مسلمة»، بحار الانوار، ج ۲۳، ص ۶.
۲۱. وسایل الشیعه، ج ۱۴، ص ۱۴ و ۲۴.
۲۲. همان، ج ۱۲، باب ۲۳، ابواب مقدمات تجارت، صص ۴۲ و ۴۳.
۲۳. بقره: ۲۷۵.
۲۴. مائده: ۹۰.
۲۵. نساء: ۲۹؛ بقره: ۱۸۸.
۲۶. وسایل الشیعه، ج ۱۲، باب ۱، ابواب ما یکتسب به (تحریم التکسب بانواع المحرمات).
۲۷. میزان الحکمه، ج ۸، صص ۳۷۶-۳۸۵؛ شیخ مرتضی انصاری، مکاسب محرمه، بیروت، مؤسسه النعمان، ۱۴۱۰ ق.
۲۸. وسایل الشیعه، ج ۱۲، ابواب مقدمات تجارت.
۲۹. مسعود آذربایجانی، «اشتغال زنان در جامعه»، مجموعه مقالات هم‌اندیشی بررسی مسایل و مشکلات زنان، قم، دفتر مطالعات و تحقیقات زنان، ۱۳۸۰، ج ۲.
۳۰. نهج البلاغه، ترجمه محمد دشتی، قم، انتشارات نسیم حیات، ۱۳۷۹، نامه ۳۱؛ وسایل الشیعه، ج ۱۴، ص ۱۲۰.
۳۱. نساء: ۱۹.
۳۲. میزان، ج ۴، ص ۲۵۵؛ عبدالله جوادی آملی، زن در آئینه جمال و جلال، تهران، مرکز نشر فرهنگی رجاء، ۱۳۷۱، ص ۲۷۰ و ۳۶۹.
۳۳. همان، ص ۲۵۳.
۳۴. نور: ۳۱؛ احزاب: ۵۳ و ۵۹.
۳۵. نور: ۳۱؛ احزاب: ۳۵-۳۰.
۳۶. وسایل الشیعه، ج ۱۴، ص ۱۷۴.
۳۷. همان، ص ۱۷۵ و ۱۳۳.
۳۸. قصص: ۲۳.

۳۹. قصص: ۲۵.
۴۰. «جهاد المرأة حسن التبعل»، بحارالانوار، ج ۱۰، ص ۹۹؛ همان، ج ۱۸، ص ۱۰۷.
۴۱. نساء: ۳۴.
۴۲. وسایل الشیعه، ج ۱۴، ص ۱۱۲.
۴۳. همان، باب ۷۹، ابواب مقدمات النکاح و آدابه.
۴۴. روم: ۲۱؛ اعراف: ۱۸۹؛ محمود زمخشری، الکشاف عن حقایق غوامض التنزیل، بیروت، دارالکتاب القری، ۱۴۰۷ق، ج ۳، ص ۴۷۲؛ محمد رشید رضا، المنار فی تفسیر القرآن، بیروت، دارالفکر، ۱۳۰۳، ج ۹، ص ۵۱۸؛ المیزان، ج ۱۶، ص ۱۶۶؛ وسایل الشیعه، ج ۱۴، ص ۲.
۴۵. وسایل الشیعه، ج ۱۴، ص ۳ و ۳۳.
۴۶. همان، ج ۱۵، صص ۹۶-۹۵.
۴۷. «و أصبح فؤاد ام موسى فارعا...»، قصص: ۱۰.
۴۸. قصص: ۱۱-۱۳.
۴۹. «فتقبلها ربها بقبول حسن و أنبتها نباتا حسنا»، آل عمران: ۳۷.
۵۰. آل عمران: ۴۲-۴۵.
۵۱. میزان الحکمه، ج ۱۰، ص ۷۱۲.
۵۲. وسایل الشیعه، ج ۱۵، ص ۱۷۵.
۵۳. همان، ص ۱۹۲. برخی فقها حمل بر استحباب کرده‌اند: سیدابوالقاسم خویی، منهاج الصالحین، قم، مدینه العلم، ۱۴۱۰ق، ج ۲، ص ۲۸۵؛ سیدعلی سیستانی، منهاج الصالحین، قم، مکتب آیت الله سیستانی، ۱۴۱۶ق، ج ۳، ص ۱۲۰.
۵۴. وسایل الشیعه، ج ۱۵، ص ۱۷۵ و ۱۸۸.
۵۵. همان، ص ۱۹۱-۱۹۲.
۵۶. « و الوالدات یرضعن أولادهن حولین کاملین... عن تراض منهما و تشاور فلا جناح علیهما و إن أردتم أن تسترضعوا أولادکم فلا جناح علیکم...»، بقره: ۲۳۳.
۵۷. در اینجا لازم است حتی ابعاد اقتصادی، اجتماعی، تربیتی، روان شناختی و سیاسی اشتغال زنان در کنار هم بررسی شود.

۵۸. کنوانسیون رفع تبعیض علیه زنان، ماده ۱۱ .
۵۹. این نکته با آمار بین‌المللی نیز ثابت شده است. رک: اشتغال زنان و نقش آن در بازسازی اقتصادی کشور، ص ۳۷ و ۳۸.
۶۰. حدود ۷۰ ساعت در هفته.
۶۱. هم اکنون خانه‌داری معادل بیکاری و در فرم‌های مربوطه در مقابل شاغل نوشته می‌شود.
۶۲. این پیشنهاد در جلسه ۲۸۸ شورای عالی انقلاب فرهنگی در ضمن ماده «۱» سیاست‌های اشتغال زنان در جمهوری اسلامی ایران اشاره شد: «با توجه به قداست مقام مادری و تربیت نسل آینده و مدیریت خانه و با عنایت به اهمیت نقش زنان در فرایند رشد فرهنگی و توسعه اقتصادی باید ارزش معنوی و مادی نقش زنان در خانواده و کار آنان در خانه در نظر گرفته شود».
۶۳. بحارالانوار، ج ۴۳، ص ۸۱؛ وسائل الشیعه، ج ۱۴، ص ۱۲۳.
۶۴. البته این تقسیم کار به معنای آن نیست که مردان در خانه کمک نکنند، بلکه در سیره اولیای دین همکاری در خانه را می‌بینیم (وسائل الشیعه، ج ۱۲، ص ۳۹؛ بحارالانوار، ج ۱۶، ص ۲۳۸؛ ج ۱۰۴، ص ۱۳۲).
۶۵. از جمله رک: وسائل الشیعه، ج ۴، صص ۱۷۴ و ۱۷۶؛ ج ۱۶، ص ۳۴۴؛ بحارالانوار، ج ۱۰۳، صص ۲۵۸ و ۲۶۱.
۶۶. بحارالانوار، ج ۱۵، صص ۱۷۸ و ۱۷۹.